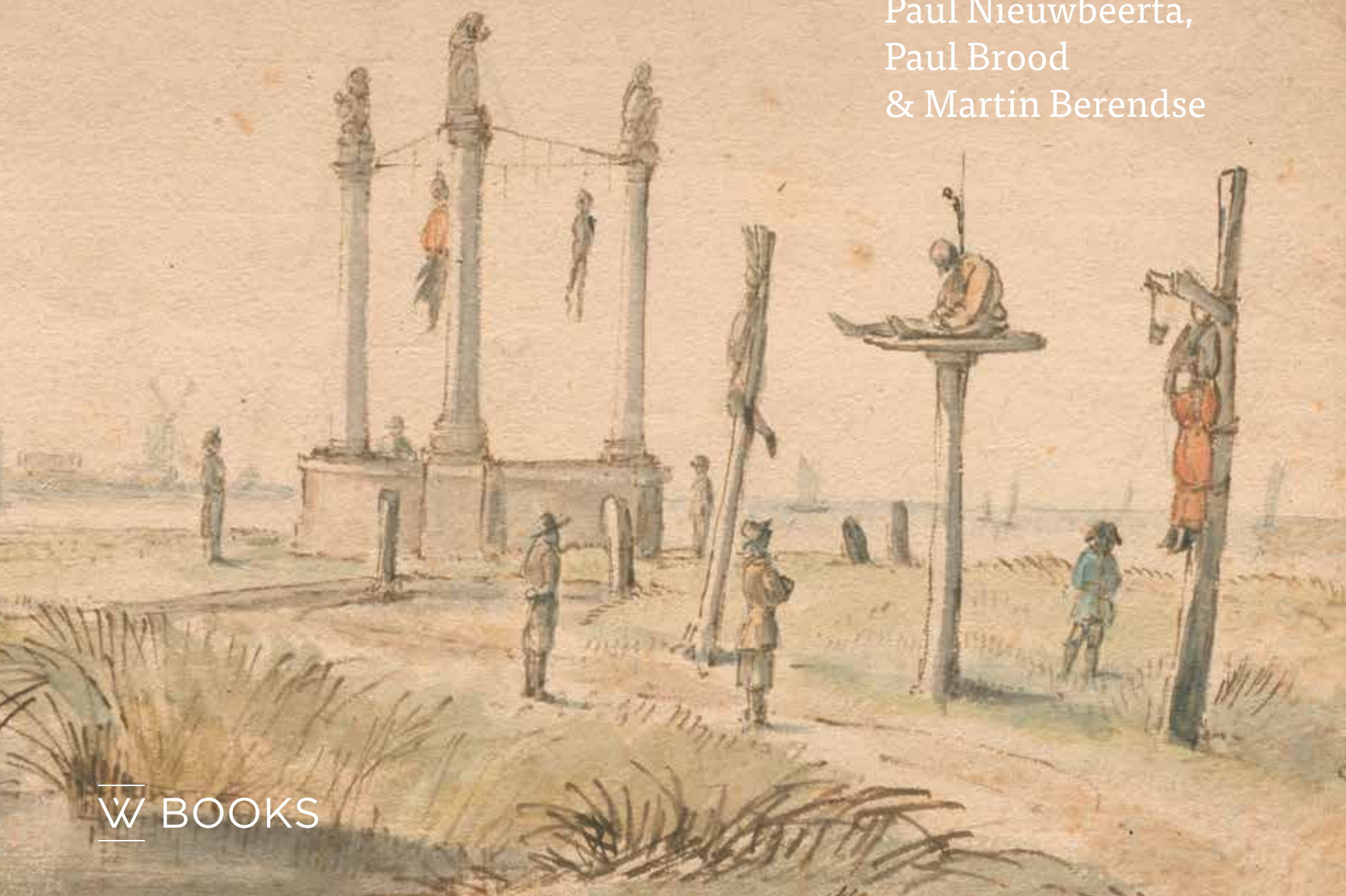


HISTORISCHE  
ATTILAS  
VAN MISDAAD EN STRAF  
ATTILAS

# Nederlanders over de schreef

Paul Nieuwbeerta,  
Paul Brood  
& Martin Berendse





Paul Nieuwbeerta, Paul Brood en Martin Berendse

H I S T O R I S C H E  
**ATILAS**  
VAN MISDAAD EN STRAF  
**ATILAS**

**NEDERLANDERS OVER DE SCHREEF**

## INLEIDING



### HOOFDSTUK 1 MISDADEN WORDEN IN EIGEN KRING BESTRAFT (TOT 1570)

1	De oudste cold cases. <i>Veenlijken</i>	21
2	Gruwelijke straffen bij de Germanen. <i>Criminaliteit als familiezaak</i>	23
3	De wetten van de Barbaren. <i>Fries recht en de Franken</i>	24
4	Proeven en godsoordelen. <i>Omgekeerde bewijslast</i>	27
5	Strafrecht op het platteland. <i>Eigenrichting en hofrechtspraak</i>	28
6	Overheid als passieve rechter. <i>Het accusatoire proces</i>	31
7	Van daad naar schuld. <i>Overheid wordt aanklager</i>	32
8	De kerk als rechter. <i>Geestelijke rechtspraak</i>	34
9	Eigen baas binnen de stadsmuren. <i>Praktisch strafrecht</i>	37



### HOOFDSTUK 2 STRAFRECHT WORDT OVERHEIDSTAAK (1570 – 1795)

10	Liever 'olde vrijheden' dan wetboeken. <i>Politici, juristen en het strafrecht</i>	43
11	Professionele en amateur boevenvangers. <i>Schouten, rakkers en schutters</i>	44
12	Duimschroeven, tangen en toortsen. <i>Recht van de pijnbank</i>	47
13	Zoveel misdadigers, zoveel rechters. <i>Mijne heeren vanden gerechte</i>	48
14	Strafrecht als amusement. <i>Schand- en lijfstraffen</i>	50
15	Galgenvelden als horrortheaters. <i>Strafverzwaring van de doodstraf</i>	55
16	Dokter en beul. <i>De scherprechter, 'meester van den scherpe swaerde'</i>	57
17	Tucht- en dolhuizen. <i>De eerste gevangnissen</i>	58
18	Tot afschrik van alle andere honden. <i>Dieren voor de rechter</i>	61
19	Hoe kom je van je politieke tegenstanders af? <i>Hoogverraad</i>	63
20	Omgang met de duivel. <i>Heksenprocessen</i>	64
21	Misdadige vrouwen. <i>Overlevingsstrategie van alleenstaande vrouwen</i>	67
22	Zedenmeesters in de pruikentijd. <i>Sodomieprocessen</i>	69
23	Landlopers, bedelaars en 'heidens'. <i>Gespuis op het platteland</i>	71
24	Asiel in de vrijsteden en vrije heerlijkheden. <i>Een binnenlandse vlucht naar het buitenland</i>	73



### HOOFDSTUK 3 AFSCHEID VAN EEN BARBAARS VERLEDEN (1795 – 1850)

25	Weg met de pijnbank en het galgenveld. <i>Galgenvelden opgeruimd, tortuur afgeschaft</i>	79
26	Overtredingen, wanbedrijven en misdaden. <i>De Franse strafwet</i>	81
27	Ons recht op Franse leest geschoeid. <i>Strafrecht op z'n Frans</i>	83
28	Dienaar van de koning of van het recht? <i>Het Openbaar Ministerie</i>	85
29	De valbijl van de guillotine. <i>Onthoofding door een machine</i>	86
30	Plattelandspolitie. <i>Koninklijke Marechaussee</i>	88
31	Armoede en criminaliteit als migratiegrond. <i>Strafkoloniën</i>	91
32	Zedelijke Verbetering der Gevangenen. <i>Jeugd- en vrouwentuchthuizen</i>	93





#### HOOFDSTUK 4 HUMANER STRAFRECHT (1850 – 1940)

33	Eenzame opsluiting. <i>Het cellulaire stelsel</i>	98
34	Bromsnor en andere veldwachters. <i>De gemeentewet en het rijkspolitiebesluit van 1851</i>	100
35	Opsporing verzocht. <i>Het Bertillonagesysteem</i>	103
36	'Tegen geeseling en brandijzers'. <i>Weg met de schand- en lijfstraffen</i>	105
37	Afschaffing van de doodstraf. <i>Levenslange gevangenisstraf</i>	107
38	Mensenhandel onder de noemer slavernij. 1863-1873	109
39	Zijn 'criminelen' een apart soort mensen? <i>De Hollandse Lombroso</i>	111
40	Eindelijk een nieuw Wetboek van Strafrecht. <i>Koepelgevangnissen</i>	112
41	'Gansch het raderwerk staat stil, als uw machtige arm het wil'. <i>Stakingsrecht voor ambtenaren</i>	115
42	Bestrafen en heropvoeden. <i>Jeugdstrafrecht</i>	117
43	Van liefdadigheid naar toezicht. <i>De veranderende rol van reclassering</i>	119
44	Nederland al lang een narcostaat. <i>Winstgevende opium</i>	121
45	Ter beschikking van de regering. <i>Psychopatenwet</i>	123

#### HOOFDSTUK 5 MODERNE CRIMINALITEIT (1940 – NU)

46	Voor de Duitse rechter. <i>Landesgericht en Obergericht</i>	129
47	Afrekenen met de oorlog. <i>Bijzondere rechtspleging</i>	131
48	Beschaafder dan gedacht. <i>Moord en doodslag</i>	132
49	Pieter Baan en de Utrechtse school. <i>Naoorlogse criminologie</i>	135
50	Bajes, hotel of inrichting? <i>De moderne gevangenis</i>	136
51	Vrijheidsstrijder of terrorist? <i>Naoorlogs terrorisme</i>	138
52	Van preuts tot bijna alles mag. <i>Zedenwetgeving</i>	141
53	Alternatieve straffen. <i>Taakstraffen en HALT</i>	143
54	Nederland gedoogland. <i>Harddrugs en softdrugs</i>	144
55	Zelf beslissen over leven en dood. <i>Abortus en euthanasie gedoogd</i>	147
56	Briefgeheim en cybercrime. <i>Opkomst van computer- en internetcriminaliteit</i>	149
57	Terug naar de Germanen. <i>Meer aandacht voor slachtoffers</i>	151
58	In het hele land één oom agent (m/v). <i>Naar een regionale en nationale politie</i>	153
59	Einde aan klassenjustitie en vriendjespolitiek? <i>Witteboordencriminaliteit aangepakt</i>	155
60	Beeld en werkelijkheid. <i>Een beschaafd land, met georganiseerde misdaad</i>	156

#### MISDAAD EN STRAF IN CIJFERS EN TRENDS

	De eerste statistische onderzoeken naar criminaliteit	158
	Langetermijntrends in moord en doodslag, 1350 – nu	161
	Ontwikkelingen in het aantal gedetineerden, 1837 – nu	163
	Trends in moord en doodslag, 1911 – nu	165
	Trends in naoorlogse criminaliteit, 1950 – nu	167
	Verder lezen	168
	Verder kijken	172
	Verder zoeken	174
	Verantwoording van illustraties	175



GERMANIA INTERIORIS  
DESCRPTIO

OCEANUS

GERMANICUS





# Inleiding

*De Historische Atlas van Misdaad en Straf* heeft, anders dan de meeste historische atlassen, geen historisch-geografische, maar een sociaalhistorische invalshoek. Met andere woorden: dit boek gaat niet over het land, maar over de mensen die er wonen. Geen atlas over Nederland, maar over Nederlanders. In deze atlas behandelen we de geschiedenis van misdaad en straf in Nederland. De centrale vraag is: hoe zijn we als Nederlanders in de afgelopen eeuwen omgegaan met landgenoten die over de schreef gingen? We vertellen het verhaal van de lange weg die we in de Lage Landen bij de zee hebben afgelegd om het samen een beetje leefbaar en beschaafd te houden. Een lange weg inderdaad, want we komen van ver. Voordat we nader ingaan op die lange weg, brengen we eerst de belangrijkste inzichten op het gebied van criminaliteit in kaart. We doen dat aan de hand van de vier hoofdvragen van de historische criminologie.

## VIER HOOFDVRAGEN

### *Wat is misdaad?*

De eerste vraag die elke criminoloog zich moet stellen is: wat wordt als misdaad gezien en hoe verandert dat na verloop van tijd? Op het eerste gezicht zou je zeggen dat het nogal logisch is wat misdaad is, maar op het tweede gezicht is dat toch echt niet zo. Neem nu 'het houden van slaven', 'verkrachting binnen het huwelijk' of 'het gebruik van harddrugs'. We zijn pas redelijk recent tot het inzicht gekomen dat dat crimineel gedrag is. Of nog preciezer: dat we dat crimineel gedrag vinden. Daarmee is dat gedrag gecriminaliseerd. Een omgekeerde beweging kan ook. Denk bijvoorbeeld aan homoseksualiteit (sodomie), overspel, prostitutie of het verkopen van voorbehoedsmiddelen. Die gedragingen zijn juist *gedecriminaliseerd*. Ze waren lange tijd strafbaar, maar zijn dat tegenwoordig niet meer. In dit boek besteden we uitgebreid aandacht aan dat criminaliseren en decriminaliseren. Zo laten we zien dat 'de schreef' lang niet altijd op dezelfde plaats lag en dat je er in de ene eeuw een stuk sneller overheen kon gaan dan in de andere.

Wat als misdaad gezien wordt, verandert dus met de tijd. Om dat wat beter te kunnen analyseren maakt de wetenschap een onderscheid tussen 'vanzelfsprekend slecht gedrag' en 'verboden gedrag'. Daar zijn zelfs mooie Latijnse aanduidingen voor: *mala in se* (slecht gedrag) en *mala prohibita* (verboden gedrag). Het zal geen verbazing wekken dat we het wereldwijd en in de loop der eeuwen veel vaker eens zijn over ècht slecht gedrag (bijvoorbeeld moord, doodslag en diefstal). Die gedragingen zijn altijd en overal wel als misdaad gezien. Het zijn ook de gedragingen die vaak zijn opgenomen in universele wetten, bijvoorbeeld nationale grondwetten of de Verklaring van de Rechten van de Mens.

Maar bij 'verboden gedrag' – waar nog steeds het motto 's lands wijs, 's lands eer geldt – zijn veel meer veranderingen door de tijd te zien. We komen vooral hier processen van criminalisering en decriminalisering tegen. Burgers en overheden zijn er in verschillende landen en tijdsperiodes nogal druk mee om de regels aan te passen aan de opvattingen die we hebben over de in sociaal opzicht (on)gewenste omgang met elkaar. Eigenlijk is de opvatting over misdaad voortdurend in beweging.

In de historische criminologie wordt daarom een ruime definitie voor 'misdad' gekozen. Misdaad wordt gezien als 'menselijk gedrag waarbij personen (of dieren of het milieu) worden uitgebuit of schade wordt toegebracht, dat sociale regels schendt en waarvan op enig moment in rechtsnormen (door de overheid vastgestelde regels/wetten) is aangegeven dat het niet mag, en waarvan de overheid de wetten op enig moment handhaaft'. Een hele mond vol, maar alle elementen van misdaad en straf zitten er wel in en de definitie laat ruimte voor de historische dynamiek.

Het is best ingewikkeld om precies de vinger te leggen op die historische dynamiek en de steeds veranderende opvattingen over criminaliteit. Tegenwoordig kunnen we veranderingen in de ideeën daarover aflezen aan de aanpassingen van de regels in de wet. Maar vroeger bestonden dat soort wetboeken helemaal niet! De strafwetgeving zoals we die nu kennen is eigenlijk een laat achttiende-eeuwse uitvinding, met wortels in de zestiende en zeventiende eeuw. Voor de eeuwen die daaraan vooraf gingen, is criminologisch onderzoek dan ook bijna een vorm van archeologie.

---

*Germaniae Inferioris Descriptio*, kaart van Neder-Germanië, 1592, van Christian sGroten (1525-1603), één van de eerste cartografen die de Nederlanden gedetailleerd in beeld brachten. We zien de oude namen van de gewesten, zoals Hollandia, Flandria, Brabantia, Geldria, Transisalana (Overijssel) en zo verder. Als we sGroten mogen geloven, stellen de steden in het noorden nog maar weinig voor in vergelijking met machtige handelscentra als Gendt, Brüghe en Antwerpen.



## DE WETTEN VAN DE BARBAREN

### FRIES RECHT EN DE FRANKEN

Na de val van het Romeinse rijk en de komst van de Germanen op het gehele huidige Nederlands grondgebied aan het eind van de vierde eeuw wordt Nederland deel van het Frankische Rijk. Ook in deze Frankische periode worden strafbare feiten vooral gezien als een verstoring van de vrede tussen families. Rechters komen pas in actie na een klacht van een slachtoffer of zijn of haar familie.

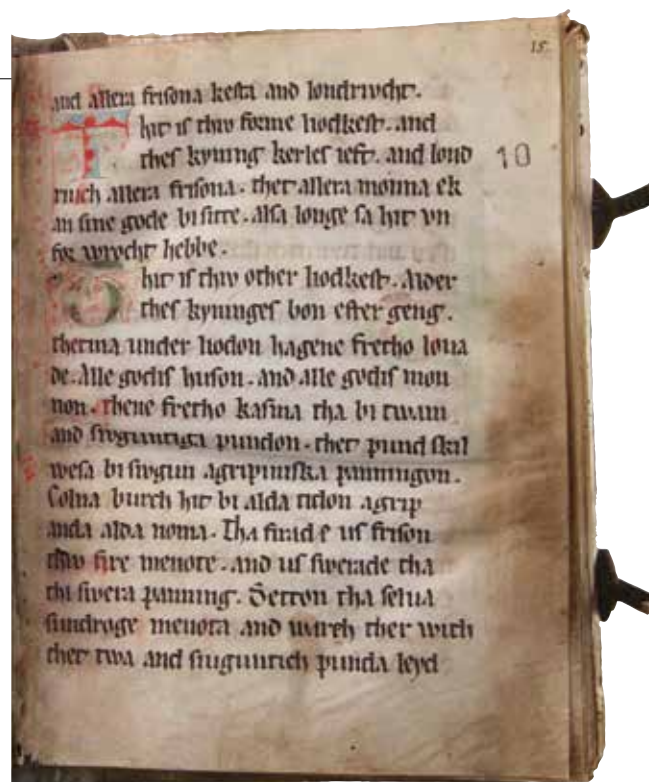
*Imperium Caroli Magni*, kaart van het rijk van Karel de Grote, getekend door Johannes Janssonius, 1657.

Kenmerkend voor de Frankische tijd is dat de aanpak van de misdaad en het bestraffen van criminaliteit – net als in de Germaanse tijd – een lokale aangelegenheid is. Elke stam of volk heeft zijn eigen regels en procedures. Bij de rechtspraak maken de Franken – met name in het begin – gebruik van het gewoonterecht dat door de eeuwen heen mondeling is overgeleverd. Alleen de belangrijkste algemeen geldende regels worden in het begin van de zesde eeuw onder koning Clovis (482-511) in een wetboek opgeschreven, de Salische wet.





Het Oudfriese recht is overgeleverd in een aantal handgeschreven boeken. De afgebeelde tekst komt uit de zogenaamde Riustringer Codex, afkomstig uit een van de meest oostelijke Friese landen Riustringen (aan de Wezer). De vertaling van het eerste artikel is: *Dit is de eerste volkskeur en het privilege van koning Karel en het landrecht van alle Friezen, dat een ieder (ongestoord) op zijn goed mag zitten, zolang hij het (recht daarop) niet heeft verspeeld.*



Karel de Grote, die vanaf 771 alleenheerser wordt over het Frankische rijk, probeert wel meer eenheid in het Frankische rijk te creëren. Hij wil alle stammen en bevolkingsgroepen tot één volk samensmeden. Door nauw samen te werken met het kerkelijk gezag en zendingen die het christendom prediken – zoals Willebrord en Bonifatius – slaagt hij hierin. Het christelijk geloof wordt geleidelijk de norm in zijn grote rijk.

Ook weet Karel de Grote het bestuur en de rechtspraak in zijn koninkrijk beter te organiseren. Zo laat hij de oorspronkelijk ongeschreven gewoonterechten van de verschillende Germaanse stammen en volken – ook wel de ‘de wetten de barbaren’ genoemd – op schrift stellen. In het noordoosten van het huidige Nederland is dat het volksrecht van de Saksen en de Friezen, de *Lex Saxonum* (het wetboek dat gold in het gebied tussen Rijn en Elbe) en de *Lex Frisionum* (dat gold in het zee-kustgebied vanaf het Zwin tot aan de Wezer).

Overigens is van een gecentraliseerd strafrecht in de Frankische periode geen sprake. Men wordt berecht volgens de wetten van de eigen stam, waar men

zich ook bevindt. In wetenschappelijke termen: het personaliteitsbeginsel.

De inhoud van de wetten uit de Frankische tijd zouden wij nu vooral procesrecht en strafrecht noemen; meestal zijn het tarieflijsten van boetes voor velerlei delicten. Zo stelt de *Lex Frisionum* dat voor het verminken of afhouden van een oor de dader 36 schellingen moet betalen, voor de beschadiging van een van de zintuigen (gezicht, gehoor, smaak, reuk, gevoel) ook 36 schellingen. Wordt iemand blindgeslagen, dan is een boete van 36 schellingen verschuldigd, maar als het oog eruit ligt 20 marken. Zit het oog nog in de oogkas, dan moeten 100 schellingen betaald worden.

Deze verzoeningsboetes en weergelden komen in beginsel ten goede aan het slachtoffer en zijn familie. Gedurende de Frankische periode wordt het echter gebruikelijker dat een deel ervan aan de stam, dat wil zeggen de koning, wordt afgedragen. Dit ‘vredegeld’ is dus eigenlijk een eerste vorm van een ‘geldboete opgelegd door de overheid’, ofwel een transactie.

Na de dood van Karel de Grote in 814 verdwijnt de rol van de overheid echter weer grotendeels uit de praktijk van het strafrecht. Het Frankische Rijk valt uiteen in meerdere koninkrijken, en ook daarbinnen versnipperd het overheidsgezag. Gevolg is dan ook dat reacties op criminaliteit weer vooral een zaak worden van het slachtoffer en de dader.



+ Willehadus · predikt · het ·  
Christendom · in ·  
Drenthe ·





## VAN DAAD NAAR SCHULD

### OVERHEID WORDT AANKLAGER

Vanaf ongeveer 1200 wordt de strafrechtspleging geleidelijk van een private tot een publieke aangelegenheid. Ten tonele verschijnen functionarissen als de baljuw van Rijnland, de maarschalk van Utrecht, de drost van Drenthe en de ambtman van Nijmegen, die onderzoek doen naar een strafbaar feit en tot strafrechtelijke vervolging kunnen overgaan. Namens de landsheer treden zij op tegen de wetsovertreders.

Strafbare feiten zijn dan dus niet meer alleen schendingen van de belangen van privépersonen, maar ook aanslagen op de rechtsorde, waarover de overheid moet waken. De wetenschap spreekt hier van inquisitoir strafrecht, dat wil zeggen rechtspleging op basis van gerechtelijk onderzoek (van het Latijnse *inquisitio*). Een

speciaal daartoe aangestelde functionaris, een gerechtsofficier, doet onderzoek naar een gepleegd strafbaar feit en gaat vervolgens, als daar aanleiding voor is, over tot strafrechtelijke vervolging. Dit optreden vindt ambtshalve plaats, dus zonder dat het slachtoffer van een delict een klacht hoeft in te dienen. De verdachte wordt dan door de schout ondervraagd en hoeft zich alleen te verdedigen tegen de rechtsprekende instantie, niet tegen het slachtoffer of de nabestaanden.

Het strafrecht wordt vanaf 1200 langzamerhand minder een 'daad-strafrecht' en meer 'schuld-strafrecht': er wordt meer gekeken naar de toerekenbaarheid, verwijtbaarheid en schuld van de dader van crimineel gedrag. Waar eerst zelfs dieren, psychisch gestoorde en mensen met verstandelijke beperkingen veroordeeld

Eén van de werken van barmhartigheid is het bezoeken van de gevangenen – een vroege vorm van reclassering. Op dit paneel ziet men een gevangenis, maar ook een geboeid man voor de tralies en een geseling. Het paneel maakt deel uit van een veelluik, getiteld 'Zeven werken van barmhartigheid', olieverf op paneel, gedateerd 1504, van een schilder die aangeduid wordt met de naam 'Meester van Alkmaar' (1490-1510). De panelen hingen in de Laurenskerk in Alkmaar.

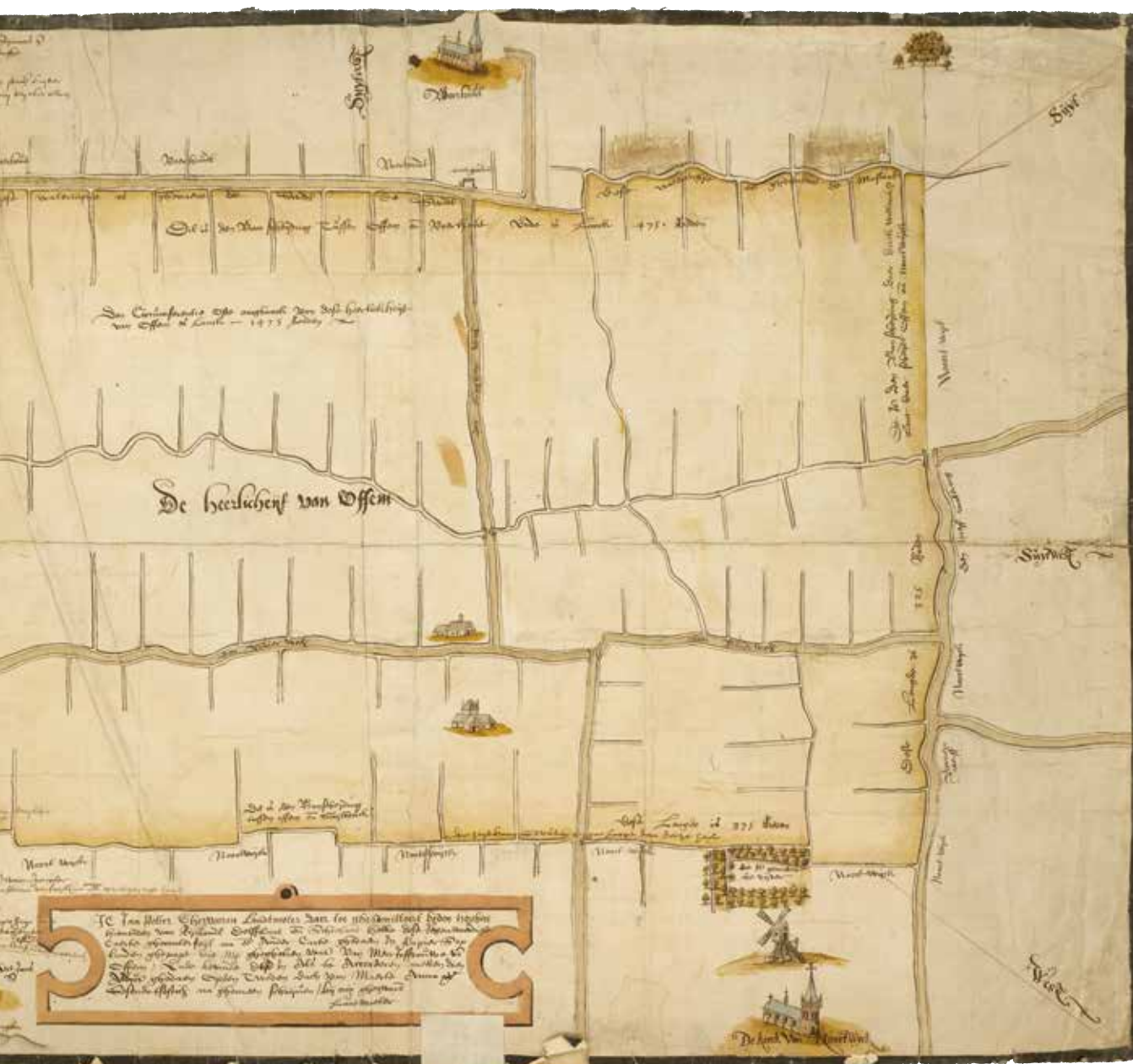




konden worden, wordt langzamerhand meer gekeken naar toerekeningsvatbaarheid en worden uitsluitingsgronden in het recht ingevoerd.

Een proces voor de schepenbank van 's-Hertogenbosch in 1453 is een goed voorbeeld van de veranderende tijden. Een vrouw uit Vught, genaamd Yntken, klaagt dat zij verkracht is door Hendric van Vlaedracken. Zij toont gescheurde kleren en verwarde haren als bewijs daarvan. Haar beschuldiging wordt op schrift gesteld en echte getuigen (dus geen eedhelpers) worden gehoord door de schepenen. Alle afgelegde verklaringen worden ter terechtzitting voorgelezen. Yntkens klacht wordt overigens afgewezen, omdat er onvoldoende bewijs is dat er geweld gebruikt is.

Het duurt tot de zestiende eeuw voordat de 'inquisitoire' strafvervolgning de 'accusatoire' strafvervolgning heeft verdrongen. Een belangrijke rol daarbij speelt dat in de vijftiende en zestiende eeuw de uitbouw van vorstelijke macht en een sterke centralisatie van overheidsgezag plaats vinden. De Nederlandse gebieden komen één voor één in handen van de vorsten van de Bourgondische en later de Habsburgse dynastie. Karel V, landsheer van 1505 tot 1555, verenigt steeds meer gebieden en wordt in 1543 landsheer van alle Nederlandse gewesten. Hij probeert actief de gewesten te uniformeren en de rechtspraak te centraliseren.



Op lokaal niveau ontwikkelt zich een netwerk van functionarissen aan wie de landsheer bestuur en rechtspraak heeft gedelegeerd: de heerlijkheden. Namens de landsheer treden de eigenaren van deze heerlijkheden op tegen de wetsovertreders. De heer van Offem, voortkomend uit de families van Boekhorst en Van der Does, bezat de lage, maar ook de hoge heerlijkheid, zodat hij dus mocht rechtspreken over leven en dood. Zijn heerlijkheid (onder Noordwijk) is weergegeven op deze kaart, getekend door Jan Potter, 1566.



## PROFESSIONELE EN AMATEUR BOEVENVANGERS

### SCHOUTEN, RAKKERS EN SCHUTTERS

Nog tot in de achttiende eeuw is de handhaving van de openbare orde en de zorg voor de veiligheid van de bevolking vooral een zaak van de bevolking zelf. Wel wordt de rol van de overheid vanaf de vijftiende eeuw steeds belangrijker. Vooral in de steden vormen de schouten en rakkers (dienaren) een soort politie, er zijn ook nachtwakers en uit burgers bestaande schutterijen. Op het platteland zorgt ook een schout (per gewest met variërende namen) voor orde en veiligheid, maar vaak moet hij nog een beroep doen op de eigen bevolking.

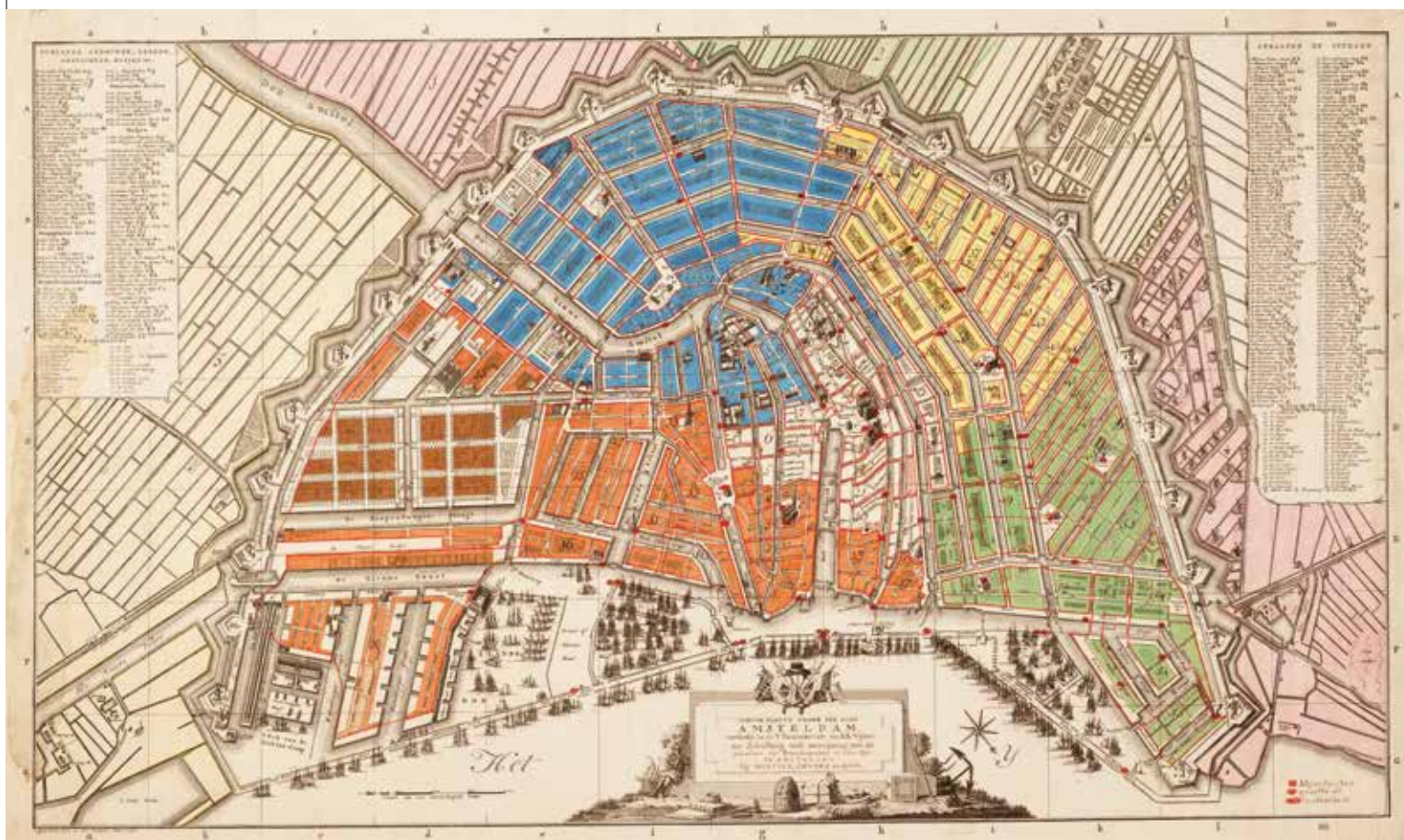
De schouten (in Holland ook baljuw genoemd, in het oosten van het land drost of drossaard, ambtman) zijn in feite de lokale 'hoofden van de politie'. Ze worden aangesteld door de bestuurders van steden of gebieden. Veelal zijn zij juridische manusjes van alles. Want niet alleen zijn zij verantwoordelijk voor de handhaving van de orde en veiligheid en de opsporing van strafbare feiten, zij zijn ook voorzitter van de rechtbank (sche-

penbank of vierschaar) en zorgen voor de uitvoering van opgelegde vonnissen. Op het platteland hebben ze soms ook nog bestuurlijke taken en treden op bij de opstelling van officiële akten. In hedendaagse termen zijn de schouten dus officier van justitie, rechter, burgemeester en notaris tegelijk.

In grotere gebieden en steden worden de schouten bij de ordehandhaving en opsporing van criminaliteit geassisteerd door rakkers, schoutsdienaren, in feite de 'agenten van politie' van toen. Van een 'korps' is nog lang geen sprake. In Amsterdam heeft de schout een twaalfstal dienaren, die echter geen goede naam hebben. Zij halen hun bijverdiensten uit het houden van bordelen en herbergen. In de landelijke gebieden wordt de bevolking vaak te hulp geroepen. Zo wordt in Drenthe in het begin van de achttiende eeuw een 'kerspelsoldaat' belast met het verjagen van groepen zwervers en zigeuners die de boeren beroven.

Daarnaast zijn er nachtwakers die tot taak hebben om 's nachts in de straten criminaliteit te voorkomen. Daarbij kunnen de lantaarnopstekers met hun straatverlichting goede diensten bewijzen, en soms ook torenwachters, zoals die op de Martinitoren in Groningen.

Plattegrond van Amsterdam in de achttiende eeuw, waarop de verdeling in vijf regimenten en zestig wijken van de schutterij is weergegeven. Ook de plaatsen van de brandspuiten in iedere wijk zijn in kleur vermeld. Kaart gemaakt door Cornelis van Baarsel en uitgegeven door Mortier, Covens en Zoon. Oriëntatie zuidzuidwest boven.





Nachtwacht met ratel en hond maakt zijn ronde door de stad Leiden. Anonieme tekening, eind achttiende eeuw.

Zijn naam en faam van de politiedienaren vaak twijfelachtig, anders is dat met de schutters. Zij vormen een soort plaatselijke milities, bestaande uit burgers die optreden bij een aanval van bijvoorbeeld rondzwervende roversbenden of vreemde legers. Maar zij handhaven ook de orde bij oproer, brand of hoog bezoek. Bewapening en georganiseerd gewapend optreden wordt als een essentiële burgerplicht beschouwd. Mannen tussen 18 en 60 jaren zijn verplicht daaraan deel te nemen. Schutterijen zijn aanvankelijk gegroepeerd rondom het wapen dat ze gebruiken: de handboog, de voetboog of het geweer en later naar hun wijk. Grotere steden plaatsen op hun stadswallen kanonnen. De oefenterreinen van de schutterijen zijn de doelen, in bijna alle gevallen nabij de stadsmuren gelegen.

Met de faam zit het dus wel goed, maar of de schutterijen ook effectief waren is maar de vraag. De vele schilderijen die er van schutters gemaakt zijn doen vermoeden dat gezelligheid een grotere rol speelde.



Officieren en andere schutters van wijk II in Amsterdam, onder leiding van kapitein Frans Banninck Cocq en luitenant Willem van Ruytenburch. Rembrandts beroemdste en grootste schilderij uit 1642, de Nachtwacht, werd gemaakt voor de Kloveniersdoelen. Dit was een van de drie hoofdkwartieren van de Amsterdamse schutterij, de burgerwacht van de stad. Rembrandt was de eerste die op een schuttersstuk alle figuren in actie weergaf. De kapitein, in het zwart, geeft zijn luitenant opdracht dat de compagnie moet gaan marcheren. De naam Nachtwacht is pas veel later ontstaan, toen men dacht dat het om een nachtelijk tafereel ging. Of zou het spottend bedoeld zijn? Want 's nachts lagen deze nette burgers op één oor, terwijl anderen de (nacht)wacht hielden.

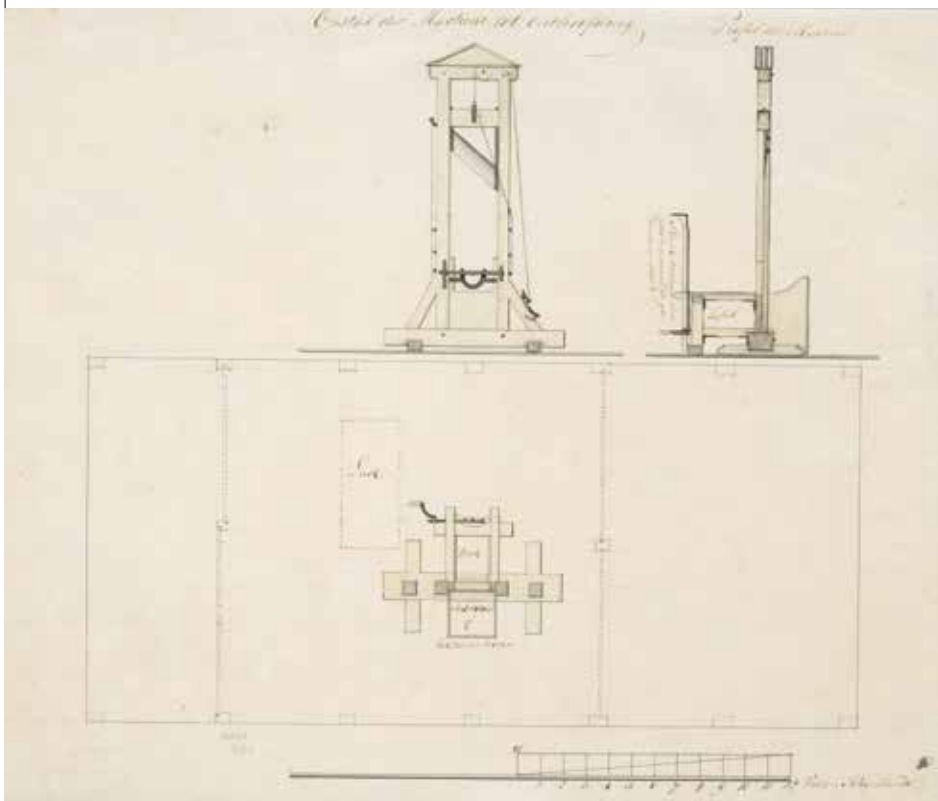
## DE VALBIJL VAN DE GUILLOTINE

### ONTHOOFDING DOOR EEN MACHINE

Met de *Code Pénal* krijgt Nederland in 1811 een nieuw instrument voor de uitvoering van de doodstraf: de guillotine. Door middel van een valbijl wordt een veroordeelde op snelle manier onthoofd. Ondanks de in onze ogen wrede executie wordt de guillotine toch gezien als een belangrijke stap naar een meer humaan en beschaafder strafrecht.

De wijzen waarop de doodstraf voltrokken werd vóór 1800, waren gruwelijk: onthoofding (meestal door het zwaard), ophanging, levend begraven, wurging, verbranding, verdrinking of verstikking, of radbraken. Met de invoering van de Franse strafrechtwetgeving tijdens de Bataafse tijd en het Koninkrijk Holland komt hierin al verandering. Zo bepaalt het *Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland* (1809) dat de doodstraf alleen nog mag worden uitgevoerd door middel van de strop (ophanging voor mannen en verwurging voor vrouwen) of door onthoofding. Maar in 1811 blijft alleen de guillotine over.

Constructietekening voor een guillotine, 1812.



De guillotine is genoemd naar de Franse arts en politicus Joseph-Ignace Guillotin (1738-1814). In de Franse Nationale Vergadering stelde hij in 1789 voor alle terdoodveroordeelden op dezelfde wijze terecht te stellen, en wel door hen door een machine te laten onthoofden. Zo succesvol als de valbijl in Frankrijk was, in Nederland is de guillotine slechts op vier dagen gebruikt, waarbij zes personen werden onthoofd. Op 27 juli 1811 wordt in Utrecht op het Paardenveld de guillotine voor de eerste maal gebruikt. De Amersfoorter Anthony van Bentum wordt onder grote belangstelling op het schavot in Utrecht onthoofd.





Joseph-Ignace Guillotin (1738 -1814) was een Frans arts en politicus. Hij achtte mechanische onthoofding de meest humane en pijnloze vorm van terechtstelling. Naar hem werd de guillotine genoemd.



Op 15 juni 1812 worden Hester Nepping (37 jaar), haar minnaar Gerrit Verkerk (22 jaar) en haar dienstmeisje Ariana van Rijswijk met de guillotine onthoofd op een schavot voor de Waag op de Nieuwmarkt in Amsterdam. Nepping heeft, met hulp van haar minnaar en dienstmeisje, een oude vrouw die bij haar kostgangster is, haar oude vader die bij haar inwoont, en haar (ex-)man vermoord. De drie leggen (gedeeltelijke) bekentenissen af, waarna het Hof van Assisen in Amsterdam de twee vrouwen veroordeelt voor tweevoudige moord en Verkerk wegens medeplichtigheid. Het Hof van Cassatie in Parijs bevestigt het vonnis.



Op 17 september 1812 wordt ene Jan, veroordeeld wegens doodslag of moord, onder de valbijl geëxecuteerd op de schavotplaats het 'Groene Zoodje', tegenover de Gevangenpoort in Den Haag.

Op 1 mei 1813 wordt de guillotine weer in Den Haag gebruikt om Adriana Bouwman (19 jaar) te executeren. Ze heeft op de boerderij in Nieuwerkerk, waar ze als dienstmeid werkt, zaken gestolen en daarna de boerderij in brand gestoken. Het Hof van Assisen van het departement der Monden van de Maas veroordeelt haar voor brandstichting ter dood, het Hof van Cassatie in Parijs bekrachtigt het vonnis.

Slechts twee jaar is de guillotine gebruikt in Nederland. Dat is opvallend, want in andere Europese landen bleef hij langer in gebruik. Zo werd in België in 1856 nog een veroordeelde onder de guillotine onthoofd, in Frankrijk duurde de afschaffing zelfs tot 1977.

Guillotine opgesteld op een schavot opgericht tegen de Waag op de Nieuwmarkt te Amsterdam, 15 juni 1812. Tekening van Gerrits Lamberts, 1812.



Kaart van Suriname en de in cultuur gebrachte landerijen en plantages, getekend door J.H. Moseberg, 1801.



## MENSENHANDEL ONDER DE NOEMER SLAVERNIJ

1863-1873

Tegenwoordig wordt het houden van slaven en het handelen in mensen gezien als een van de ernstigste vormen van criminaliteit. Maar tot in de negentiende eeuw is Nederland – als mede-eigenaar van de Verenigde Oost-Indische Compagnie en de West-Indische Compagnie – zeer actief in de winstgevende slavenhandel. Halverwege de negentiende eeuw zoeken koopman en dominee naar een uitweg.

Nederland is een van de laatste landen die de slavernij afschaffen, en wel op 1 juli 1863. Naar schatting 45.000 tot slaafgemaakten, onder wie zo'n 34.000 mensen in Suriname, worden op die dag vrij man of vrouw. Het is het einde van een proces dat in 1814 al is ingezet. In dat jaar had koning Willem I een besluit uitgevaardigd dat voortaan 'uit geene haven of van geene reede binnen het gebied der Vereenigde Nederlanden' schepen zouden mogen varen 'welker bestemming is om negers van de Kust van Afrika [...] af te halen en naar het vaste land of de Eilanden van Amerika over te brengen'.

Intussen komt er wereldwijd en ook in Nederland steeds meer verzet tegen de slavernij en komen bewegingen tot afschaffing van de slavernij op. Zo richten 128 vrouwen in 1840 het *Rotterdam Ladies Anti-Slavery Committee* op. Op politiek gebied concurreren liberalen en antirevolutionairen zelfs met een eigen antislavernijpetitie.

Slavernijregister van Suriname, waarin plantage-eigenaar Egbert van Emden is ingeschreven met de aan hem toebehorende slaven, 1863.

Niettemin besluit Nederland pas in 1848 dat de slavernij zal worden afgeschaft. Het parlement kan het echter niet eens worden over de schadevergoeding die de plantage-eigenaar krijgt voor het verlies van zijn onvrije arbeidskrachten. In 1851 dient de liberale regering een voorstel in waarbij sprake is van 'emancipatie' (afschaffing van de slavernij) zonder schadeloosstelling. Hierop breekt een golf van protesten los, vooral in Suriname waar men het meest te verliezen heeft bij de afschaffing van de slavernij. Op Nederlandse wijze wordt in 1853 een commissie ingesteld met als taak 'het opsporen der geschiktste middelen om de emancipatie tot stand te brengen'.

Intussen wordt in 1859 de slavernij in Oost-Indië wel afgeschaft. Deze komt op naam van de politiek verantwoordelijke minister van Koloniën Jan Jacob Rochussen. Hij was van 1845 tot 1851 gouverneur-generaal geweest in Nederlands-Indië, daarna commissaris namens de koning bij de Nederlandsche Handelmaatschappij en bovendien gehuwd met een creoolse vrouw. Ondanks zijn conservatieve inslag zag hij het ontwikkelen van de 'primitieve volkeren' en de verspreiding van christendom en beschaving als belangrijke factoren voor een grote rol van Nederland in Indië. In deze politiek past ook de afschaffing van de slavernij. Het is strategisch een belangrijk moment, want in 1860 verschijnt *Max Havelaar of de Koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*, de aanklacht van Eduard Douwes Dekker tegen de Nederlandse politiek. De roman, geschreven onder het pseudoniem Multatuli, vormt een regelrechte aanklacht tegen de slechte behandeling van de 'onderdanen' in Nederlands-Indië.

In 1861 installeert de liberale minister van Koloniën Cornets de Groot een nieuwe commissie, die een wetsvoorstel voorbereidt, waarin de compensatie voor de plantage-eigenaren is verminderd en het staatstoezicht beperkt tot tien jaar. Ook worden er gelden vrijgemaakt voor het aantrekken van contractarbeiders, die de plantage-economie van Suriname overeind moeten houden. In 1862 aanvaarden de Staten-Generaal het enigszins gewijzigde wetsvoorstel, waarmee de afschaffing wordt geregeld. In Suriname ontvangen eigenaren voor iedere tot slaafgemaakte 300 gulden compensatie. De voormalige tot slaafgemaakten worden voor een periode van tien jaar onder staatstoezicht geplaatst. In deze periode zijn vrijgelatenen tussen de 15 en 60 jaar verplicht een arbeidsovereenkomst af te sluiten. Deze maatregel is vooral bedoeld om te voorkomen dat de voormalige onvrije arbeiders massaal de plantages verlaten, waardoor de plantage-economie zou instorten. Pas in 1873 – na de periode van staatstoezicht – verwerwen zij het volledige burgerrecht.



## BESCHAAFDER DAN GEDACHT

### MOORD EN DOODSLAG

Wie de statistieken van moord en doodslag bekijkt, kan niet anders concluderen dan dat we er in Nederland waarlijk op vooruit gegaan zijn. Vanaf het begin van de twintigste eeuw tot aan de jaren zeventig werden gemiddeld veertig personen per jaar opzettelijk door geweld om het leven gebracht. Vanaf de jaren zeventig zette evenwel een forse stijging in, die tot aan het eind van de eeuw aanhield. Het gemiddelde aantal slachtoffers lag toen rond de 200 per jaar. In de huidige eeuw is het aantal moorden en doodslagen in Nederland echter weer gedaald. In 2021 werden nog 'slechts' 150 personen opzettelijk door geweld om het leven gebracht.

Dat de publieke opinie zich zo'n laag aantal moorden en doodslagen niet realiseerde, lag voor een groot deel aan de buitensporige aandacht die deze zaken kregen in de pers. In 1969 – wie onder de ouderen herinnert het zich niet? – werd onder grote publieke belangstelling een levenslange gevangenisstraf opgelegd aan Hans van Z., de 'Utrechtse seriemoordenaar'. Een 'seriemoordenaar' zag men niet vaak en ook een levenslange gevangenisstraf was uitzonderlijk. De laatste keren dat die straf was opgelegd waren in 1954 en 1962 geweest, en wel aan dokter O. De eerste keer wegens het vergiftigen van zijn vrouw, de tweede keer omdat hij in de Bijzondere Strafgevangenis Leeuwarden een medege-detineerde had vergiftigd. Van 1969 tot 1975, het jaar waarin gratie werd verleend aan dokter O., waren Van Z. en O. de enige levenslanggestraften in het Nederlandse gevangeniswezen.

Verdachte Henny W. wordt naar de rechtszaal van de Utrechtse rechtbank geleid op de eerste dag van het proces van de Baarnse moordzaak, 25 maart 1963. Deze ging over de moord op een veertienjarige jongen uit Soest. De drie daders, tieners, kwamen uit vooraanstaande Baarnse families.



Van iets recenter tijd is de moord op Gerrit Jan Heijn in 1987. Deze geruchtmakende zaak hield in 1987 en 1988 lange tijd de gemoederen bezig. Dader was de toen 45-jarige ingenieur Ferdi E., die op 6 april 1988 werd aangehouden, waarna het stoffelijk overschot van Heijn werd gevonden. Motief was het afpersen van geld van de rijke ondernemer. Na een succesvolle TBS-behandeling en strafvermindering wegens goed gedrag kwam E. in augustus 2001 vrij.

Hans van Z. verlaat de rechtszaal in Utrecht, 1969.



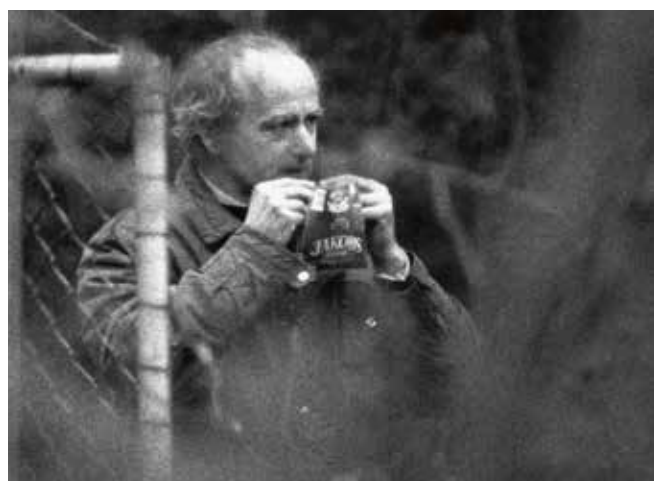




Persconferentie in verband met de ontvoering van Gerrit Jan Heijn, gehouden in het gemeentehuis van Bloemendaal, 1987.

De ontwikkelingen in dodelijk geweld in Nederland zijn af te lezen in de doodsoorzaakstatistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Vanaf 1911 hebben (schouw)artsen van alle in Nederland overleden personen de doodsoorzaak geregistreerd en aan het CBS doorgegeven. De statistieken vormen een unieke historische bron, ook omdat er een onderscheid wordt gemaakt tussen voltooide en pogingen tot moord en doodslag. De CBS-politiestatistieken zijn pas vanaf 1950 beschikbaar.

Uiteraard moet bij ontwikkelingen op deze lange termijn in absolute aantallen rekening gehouden worden met de groei van de bevolking. In de jaren tien van de vorige eeuw had ons land nog maar zes miljoen inwoners, aan het begin van de jaren zeventig al ongeveer dertien miljoen, aan het eind van de eeuw



#### INITIALEN VAN DE DADERS

Al heel lang plaatsen kranten de namen van verdachten en daders niet voluit, maar met initialen. In 1839 verschenen artikelen over rechtszaken, waarin uitsluitend initialen werden gebruikt. Standaard was het echter nog niet, eerder 'een gevarieerde praktijk'. In 1953 pleitte de Commissie Justitie-Politie-Pers ervoor om verdachten aan te duiden met initialen. De commissie zou het toejuichen als de pers deze gewoonte in ere wilde herstellen. In datzelfde jaar legden hoofdredacteuren deze regel vast als algemene richtlijn, ook wel de initialen-oekaze genaamd. Het Nederlandse Genootschap van Hoofdredacteuren legde in een gedragscode in 1959 vast: *De journalist ontziet de privacy van slachtoffers, nabestaanden, patiënten, verdachten, veroordeelden en eventueel anderen door de algemene herkenbaarheid van betrokkenen in de berichtgeving te vermijden in al die gevallen waarin deze personen onevenredig nadeel van herkenbaarheid zullen ondervinden en voor zover het vermijden van herkenbaarheid niet in strijd is met het belang van een adequate berichtgeving.*

bijna zestien miljoen. Daarom worden ontwikkelingen in aantallen slachtoffers vaak gepresenteerd in relatie tot de bevolkingsomvang. Maar ook dan zijn dezelfde drie perioden te onderscheiden zijn. In het begin van de eeuw is het aantal moorden redelijk stabiel: rond de 0,4 per 100.000 inwoners, vanaf de jaren zeventig stijgt het naar rond de 1,3 per 100.000 inwoners en in de periode vanaf de eeuwwisseling tot 2021 daalt het naar rond de 1 per 100.000 inwoners.

Gemeten over een veel langere periode zijn de aantallen slachtoffers van moord en doodslag in de afgelopen honderd jaar zeer laag. Tegenover de ongeveer 1 moord of doodslag per 100.000 inwoners was het aantal in de zeventiende eeuw tien maal zo hoog, in de vroege middeleeuwen zelfs vijftig maal.

Tijdens de op de Hoge Duin en Daalseweg in Bloemendaal gehouden reconstructie van de ontvoering van G.J. Heijn had verdachte E. de gelegenheid om op zijn gemak een shaggie te draaien, 17 april 1988.



Twee tieners krijgen vier uur straf: het schoonmaken op het Suikerplein in Amsterdam. Het is een project van Halt, gefotografeerd door Frans Busselman.



Een taakgestrafte is in Amsterdam aan het werk met het verwijderen van onkruid, 2013.



## ALTERNATIEVE STRAFFEN

### TAAKSTRAFFEN EN HALT

'Een paar uurtjes schoffelen, is dat nu straf?' De meningen over de taakstraf en de HALT-straf lopen nogal uiteen. De sancties bieden meer mogelijkheden voor resocialisatie van veroordeelden, vinden de deskundigen. Bovendien wordt daarmee detentieschade voorkomen. Maar de aanleiding tot invoering van deze alternatieve straffen straf was ook in hoge mate pragmatisch.

In 1971 deed een Arnhemse politierechter een beroemd geworden uitspraak tegen drie ijzervlechters. Zij hadden zich schuldig gemaakt aan zware mishandeling en kregen een voorwaardelijke gevangenisstraf met als bijzondere voorwaarde dat zij voor een bepaalde periode aan de slag moesten in een verpleeghuis, een sociaal pedagogisch centrum en een revalidatiecentrum. Zo konden de veroordeelden iets terugdoen voor de samenleving en tegelijkertijd werkervaring en vaardigheden opdoen.

Met deze 'ijzervlechterszaak' begint de geschiedenis van de taakstraf in Nederland. Het is in het begin nog een 'alternatieve sanctie', omdat een taakstraf in de plaats komt van een andere straf, vooral een korte gevangenisstraf. Alternatieve straffen passen in het milde strafrechtelijk klimaat van de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw, zowel in Nederland als in andere Europese landen. De gevangenisstraf ligt onder vuur, omdat onderzoek de risico's van detentieschade heeft laten zien: gevangenisstraf gaat bijvoorbeeld vaak gepaard met verlies van huis, baan en relaties. Alternatieve straffen passen dan ook goed bij het idee dat een straf een resocialiserend doel heeft en de veroordeelde daarmee zijn leven kan beteren.

De invoering van de taakstraf in Nederland is overigens niet alleen idealistisch gedreven, maar komt ook voort uit pragmatisme. Vanaf de tweede helft van de jaren zeventig heeft de toenemende criminaliteit tot een tekort aan cellen geleid. De alternatieve sancties komen dus als geroepen. Inmiddels zijn ze niet meer alternatief, maar in het wetboek opgenomen als hoofdstraf. De taakstraf bestaat uit een werkstraf, een leerstraf en een combinatie van beide. De werkstraf bestaat uit onbetaalde arbeid, de leerstraf houdt een verplichte training voor gedragsverandering in.

Ook het initiatief HALT komt voort uit praktische en idealistische doelstellingen. HALT staat voor Het Alternatief. Het doel is jongeren die een licht delict hebben gepleegd uit het strafrecht te houden. Daarmee krijgen zij geen strafblad, maar wel een straf. De officier van justitie heeft de bevoegdheid de taakstraf aan te bieden, maar ook rechters leggen deze vaak op. De taakstraffen worden door de reclasseringsorganisaties uitgevoerd.

Het doel van Halt is ervoor te zorgen dat jongeren die een licht delict hebben gepleegd, recht zetten wat fout is gedaan en leren hoe ze voortaan uit de problemen kunnen blijven, maar zonder in aanraking te komen met het Openbaar Ministerie en een rechter. De Haltstraffen zijn een reactie op de zorg over de effectiviteit van het strafrecht bij jongeren. Criminologisch onderzoek laat namelijk veelvuldig de risico's van 'labelling' en 'stigmatisering' zien.

Het Rotterdamse vervoersbedrijf RET en de politie zetten in 1979 een eerste experiment op, waarin jongeren anders behandeld werden. Dit was succesvol, en in 1981 werd het eerste regionale Bureau Halt opgericht in Rotterdam, daarna gevolgd door andere gemeenten. In 1995 werd de benodigde wetgeving aangepast.



## COLOFON

Uitgave  
WBOOKS, Zwolle  
info@wbooks.com  
www.wbooks.com

Tekst  
Paul Nieuwbeerta  
Paul Brood  
Martin Berendse

Omslag en basislayout  
Riesekind, 's-Hertogenbosch

Vormgeving  
Richard Bos, Leeuwarden

© 2022 WBOOKS Zwolle / de auteurs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

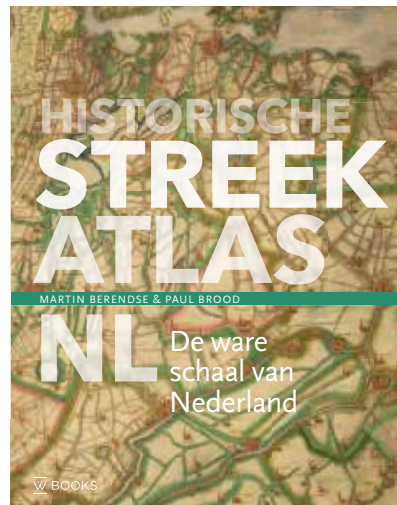
Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.  
© c/o Pictoright Amsterdam 2022.

ISBN 978 94 625 8494 5  
NUR 680

## Eerder verschenen:



De *Historische atlas NL* vertelt het verhaal over het min of meer toevallige ontstaan van Nederland. Lang geleden betekenden de namen 'Nederland' en 'België' precies hetzelfde. Pas in de negentiende eeuw werd definitief duidelijk dat de noordelijke en zuidelijke Nederlanden echt niet samen verder konden. Oude kaarten en archiefstukken laten zien hoe en wanneer onze huidige landsgrenzen tot stand kwamen en... soms nog niet helemaal duidelijk zijn.



Waarom noemen sommige Hollanders zich Waterlander of West-Fries? Wat zijn Kempenaars en waarom is het zo mooi om fan van De Graafschap of FC Twente te zijn? Het antwoord op die vragen is te vinden in *Historische streekatlas NL*, die laat zien dat onze streken en regio's een lange geschiedenis hebben, maar ook in de eenentwintigste eeuw nog springlevend zijn.



Er is geen land te bedenken waar stadsbesturen zo lang zo machtig zijn geweest als in Nederland. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden had misschien beter de Republiek der 56 Verenigde Verenigde Steden kunnen heten. Geen Nederland zonder steden en zonder steden geen Nederland. Hoe dat zo gekomen is, staat in *Historische stadsatlas NL*.